

УДК 811.161.2*373.2—821.161.2.09

*Ірина Хлистун
(Умань, Україна)*

ОНОМАСТИЧІШ ЗВЕРТАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ II пол. XX ст.

У статті висвітлено функціонування власних назв у складі звертань в українських поетичних творах II пол. XX ст. Здійснено класифікацію ономастичних звертань. Проаналізовано стилістичну роль різних видів ономастичних звертань у поетичних текстах.

Ключові слова: онім, звертання, ономастичне звертання, звертання-характеристика, звертання-номінація.

Одним із найвиразніших синтаксичних засобів поетичної образності, що включає власні назви, можна назвати *звертання* - «інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти або персоніфіковані предмети, до яких адресовано мовлення» і виконує апелятивну та експресивну функції [4, 200]. За стилістичними функціями звертання традиційно поділяють на *власне звертання*, які служать для безпосереднього апелювання до співрозмовника в діалогічному мовленні, і *риторичні звертання*, які не розраховані на відповідь, а виражають звернення до осіб, відсутніх у момент мовлення, а також до неістот. Другий тип звертань, який притаманний передусім поетичному мовленню, називають також *апострофою* [2, 45-46].

За семантичними особливостями і комунікативними функціями у структурі поетичного тексту І. Ковтунова поділяє звертання на предметні (тематичні) різновиди: звертання до осіб (до близьких ліричному герою адресатів: до віддалених у часі й просторі - історичних осіб, що не мають реалізованих денотатів. - богів, персонажів міфів, фольклору, літературно- художніх творів) і до неосіб (до географічних об'єктів; до явищ природи, стдхш; до космічних явищ; до простору і часу; до явищ емоційного й інтелектуального світу людини; до явищ людської культури) [3, 96-97].

Метою статті є дослідити звертання як стилістичний прийом поетичної мови, в яких використовуються власні назви: класифікувати їх і означити функціонально-стилістичні особливості в українських поетичних текстах II пол. XX ст.

Звертання, виражені власними назвами чи поєднанням їх з допоміжними апелятивними лексемами, - *ономастичні* звертання - можна поділити на *антропонімічні* (в них ядром є антропонім - ім'я реальної, вигаданої чи гіпотетичної особи); *теонімічні* (виражають звертання до божества); *топонімічні* (до складу їх входять назви географічних об'єктів); *астронімічні* (включають власні назви небесних тіл); *ідеонімічні*

виражають звернення до творів духовної культури); звертання з *онімізованими апелятивами*, що називають персоніфіковані предмети, явища, стани і под.

Серед *антропонімічних* звертань у поезії найменше таких, що відтворюють діалогічну ситуацію, близьку до реальної (це особливість прози), коли мовець (ліричний герой) звертається до адресата безпосередньо і виражає не лише апеляцію, а й своє до нього ставлення: *Крапля олії та ложка кулешику, / Хліба крихтина -й за неї турбота. / Їж, мій Андрійку, та їж мій Олешику, / Їжте, дитята, ба завтра робота* (А. Малишко); *Галко, галко, /твоє ім'я і жіноче ім'я звучить однаково, /у тебе — людське ім'я, а в жінки - твоє ім'я, / тому ми нестливо й називаємо своїх коханих / твоїм людським ім'ям, / кажемо: «Галочко люба!», кажемо: «Галонько мила!», / кажемо «Галойко вірна!»* (В. Голобородько).

Інший тип антропонімічних звертань - до осіб, віддалених у часі і просторі; тут зростає ступінь умовності, оскільки уявна діалогічна ситуація далека від реально можливої, внутрішній смисловий простір ліричного твору розширюється, «розсуваються» соціальні чи історичні рамки поетичного світу - мовець (ліричний герой) зближується з адресатом [3, 96-97]. Цьому сприяє також називання адресата особовим іменем. В українській поезії такими звертаннями автори почасти апелюють до своїх друзів, колег, яких уже немає серед живих, висловлюючи таким чином свої почуття любові і скорботи: *Як тобі ведеться там, Василю [Симоненко]? / Під землею, під ріллею — там. (І. Драч); Не можу я без посмішки Івана [Світличного] / оцю сльотаву зиму пережить. / <...>Іваночку! Ти чуєш, доброокий? /йй-бо, не знаю, що я зле зробив. / Чого ж бо й досі твій поріг високий / ані відчув, ані переступив* (В. Стус).

Значна частина звертань містить іменування історичних осіб (політичних діячів, філософів, митців), з якими ліричний герой не міг бути знайомий особисто через часову чи/і просторову віддаленість, але завдяки «переносу мовленнєвих форм діалогу з комунікативної ситуації усного спілкування в комунікативну ситуацію ліричного монологічного мовлення», т. зв. комунікативному переносу [3, 97] таке художнє наближення до названої особи стає можливим. Ролі таких антропонімічних звертань досить різноманітні. Почасти це лише фігура, що номінує об'єкт художнього зображення: *О Юрію [Гагарін]! Носив на серці ти / Швидкий політ і вже не міг стерпіти /Повільних крил, як руху без мети* (Д. Павличко). Подібне звертання може бути і частиною характеристики особи, плоди діяльності якої мають особливий вплив на свідомість ліричного героя: *Я сприймаю тебе, молодий мій Бетховене, /*

За одчайдушну мелодію — богиню мого життя (М. Сингаївський); Вистуджує Північ вітрами холодними, / А ти у розвідку з нами ідеши, / А ти на ночівлі в тайзі, Джеку Лондоне, / У вогнище наше поліно кладеш. / <...> Для мене ти більше відкрив Америку, / Аніж раніше відкрив Колумб (П. Дорошко).

Звертання до історичної особи в контексті, прямо не пов'язаному з нею, але близькому за якоюсь видимою для автора твору логікою, має метафоричний підтекст: *Що ж це було - вельзевулове грище, / де уривалось життя легкома? / Поле доби, немов кладовище, / тільки хрестів на могилах нема. / Тільки могили все без горбочків, / все безіменні, все гуртові. / Гей, Діогене, де ж твоя божка? / Кров 'ю зачате, стоїть на крові (В. Базилевський); Знамення зійшло на небес палімпсест, / в озброєнім небі зайнявся маніфест: / - Тримай, Володимире, ядерний хрест! (В. Базилевський).*

Біблійні імена мають надзвичайно багатий семантично-конотативний потенціал, який розкривається в тексті, зокрема й у формі звертання: *Боюся хама. Щиро зізнаюся, / що в поєдинку з ним я програю. / <...> Ти промахнувся, благородний Ною, / коли дитя своє не задушив! (В. Базилевський); Світ, у котрому виросла душа, / знакишав. Це твоя, Єресіархе, найтяжча плата і страшне знання (В. Стус).*

Дещо більший ступінь умовності мають антропонімічні звертання, адресати яких є нереальними, тобто персонажами міфів, казок і літературних творів. Звертання до них може супроводжувати роздуми ліричного героя на тему відповідного твору (чи близьку до неї): *Ти, Дон Кіхоте, може, біснுவатий? / Що в тебе є? Печаль і далина. / Тобі не досить - просто існувати? / Ти хочеш побороти чаклуна?! / <...> Не встигнеш людям передати й досвіду. / Лиш блискавки напишуть від руки, / як ти загинув, Дон Кіхоте, вдосвіта, / шукаючи грукучі вітряки (Л. Костенко); Орел впинаяся кігтями в рамено, / клював печінку... Але не про те я. / А як тоді жилось тобі, Климено, / нещасна, вірна жінко Прометей? (Л. Костенко); Пада птах підстрелений у воду. / Де ж ти, недоладний князь Гвідон? / Лебідь в пустоті космічній тоне, / і над світом дзвони: «бом-дін, бом...» (Н. Віргуш).*

Символічність поетоніма у звертанні, яке вноситься в контекст, прямо не пов'язаний з цим онімом, виражає глибинну ідею твору: *Із тіні до світла / це стільки судилося йти. / Ах, бідний мій Йоріку, — / згеться важниця від смерті. / Клубочуться душі / в кривавому жерлі Освенціма, / і шкіряться тіні / безправ'я, біді, глухоти (Н. Віргуш); Моторизовані слова / машинна верга голова. / Стоячі, затхлі води книг, / що позбулися рук живих. / Орфею, плач!.. Орфею, плач. / Машинний дума карагач (В. Коломієць).*

Звертання можуть включати поетоніми з метафоричним значенням — на позначення інших осіб за певною подібністю: *Зигзице! Ярославно! Ладо! / І нині - будь! / І присно - будь! / Моя Ти [Л. Світлична] радо і порадо!* (І. Світличний); *Я так боявся вас зустріти іниу / Й тоді вже розпроцатися навік / З безмежним світом щирого дитинства, / Де царювали ви аж цілий рік. / Наївний страх? Моя ж ви, Беккі Тетчер? / Чи знали ви й тоді, що все мине?* (І. Муратов). Антропонімічні звертання можуть бути і частинами літературних ремінісценцій: *Це погляд чий, / сестри чи Ваш, / кохана Інно?* (І. Калинець).

Антропоніми, утворені онімізацією апелювативів, мають узагальнено-символічне значення, а тому у формі звертання набувають вищого ступеня емоційності, експресії: *Заміновані Гітлером в чорній воді у підвалі, / Ви стояли, Мадонно, в останніх обіймах життя — / І хрести літаків напливали на ваше дитя, / Розверталися танки до вашої, Жінко, печалі! / <..> І схилився чоловік закривавленим смертю чолом / Перед вами, Страждання з дитям, над важкими віками* (М. Вінграновський).

З *теонімічних* звертань переважають такі, що включають іменування християнського Бога. Тут форма звертання є засобом ментального зв'язку ліричного героя з Богом у молитві чи своєрідній сповіді, у формі яких побудований ліричний твір: *Господи! Благослови на віру, / Силу дай на процу і на злет!* (Г. Хмільовська); *Ти, Отче наш, послав Спасителя, / Але й забрав на небеса! / Дай нам хоч на сто літ Учителя, / Допоки вигасне роса* (Р. Лубківський); *Хай світ збожеволів, та розум ясний / і зісподу входить у витлілі сні. / Ще треба терпіти і марне класти. / Лиш ти мене, Господи-Боже, прости!* (В. Стус). Зрідка у формі звертання виступають язичницькі теоніми у віршах, де зображуються відповідні обряди чи стилізовані ритуальні пісні або замовляння: *Прибудь, Кострубоньку, колісницею сонця, / яструбом чуприни розсічи хмари. / <..> Виплітають дівчата зелені вінки гаївок, / бо нема без Костру ба верб'яних весен. / Бо нема без Костру ба містерії пробудження...* (І. Калинець).

Топонімічні звертання складають вагому частину всіх ономастичних звертань. Вони представлені здебільшого хоронімами, ойконімами, гідронімами, оронімами. У тексті з топонімічними звертаннями переважно відбувається персоніфікація географічного об'єкта, до якого звернена мова ліричного героя; це найвиразніше виявляється, коли при звертанні живляться лексеми, які виражають суто людські ознаки, властивості або якесь спонукування на адресу об'єкта: *Ти старієш, Дніпре? В задумі ти, Дніпре. / Колишні пороги мовчать в глибині. / Скажи мені, Дніпре, під вічності вітром / ти все пам'ятаєш? Повідай мені* (С. Іовенко). Назви країн у звертаннях можуть уособлювати і народ, що там мешкає: *Шпигнула люта вість, як сіль на рані -/мовчиши, Росіє?! / Ти це чи не ти?*

/ Один же він у тебе, Солженіцин! / А ти його на поїд віддаєш (М. Самійленко).

Звертання до рідної країни займають у поетичній творчості особливе місце, адже вони передають природний, корінний зв'язок поета (ліричного героя) з батьківщиною. У звертаннях до рідного краю звучать синівські почуття, особливо загострені й інтимні у творах, написаних далеко від України: **Україно!** *Ти для мене диво! / І нехай пливе за роком рік, / Буду, мамо горда і вродлива, / З тебе дивуватися повік...* (В. Симоненко); *Чіпляйся за кручу, як терен колючий, / Чіпляйся за небо, як яблуні цвіт. / Бо вже ослонився безкрай чужинний. / Бо вже чужинецький оцирився край. / Прощай, **Україно**, моя **Україно**, / чужа **Україно**, навіки прощай* (В. Стус).

Звертання до інших країн (або союзних республік) зазвичай виражають захоплення ліричного героя тим краєм, якому присвячений вірш: *Є чарівна якась принада / У твоїм індіанським імені. / Ключ до серця твого, **Канадо**, / Поможі віднайти мені* (О. Підсуха); *За що ж тебе люблю я, **Буйя Русе**? / Мені твої сніги, немов обруси / Із маминого теплового стола / Ласкаво світять* (Д. Павличко).

Звертання, що містять ойконіми, адресовані до населених пунктів (здебільшого до міст), стають ядром виразного, емоційно виписаного образу: *І карб минушин, і новітні вияви, / І день прийдешній в рисах дитинчат - / В тобі, як в книзі, odkриваю, **Кисве**, - / І хори вічності мені звучать* (Б. Олійник); *О мій **Париже**, мій Парнасе ніжний! / Венери біла груди та білі голуби, / І, наче піна білого прибою, нейлонів дим на мармурі плечей!* (І. Муратов).

У звертаннях до водних об'єктів (насамперед рік) особливо відчутний архаїчний світогляд, коли ріки обожнювалися, персоніфікувалися, а гідроніми ставали символами життя, сили, символами рідного краю; і така семантика їх у звертаннях в українських ліричних творах переважає: *Привіт тобі, ріко моєї долі!.. / Ні, я себе не можу уявити / Без тебе, **Дніпре**, як і без тополі, / Що в серці моїм змалку тополить* (М. Вінграновський); *На березі дунайському стою - / Я син Дніпра, / Твого, **Дунаю**, брата. / <...> Уклін, **Дунаю Йваничу**, тобі!..* (І. Нехода). У звертаннях до «чужих» гідронімів нема такого глибинного підтексту, і за семантикою вони схожі на звертання до інших неукраїнських географічних об'єктів: *Ти усміхаєшся, **Севане**, / Як побратимові, мені* (В. Кочевський).

Конотативна семантика оронімів, передусім назв гір і їх вершин помітна й у звертаннях, де ці оніми завжди позначені позитивною оцінністю, вираженою найближчим контекстом: *Славлю я, **Ай-Петрі**, твій граніт / І твою гранітну непокірність!* (І. Нехода); *Відшукаю сліди Улугбека, Хайяма / І прийду на Памір. О високий **Памір**, / Дах над світом*

камінний, будь мені перевалом... (П. Дорошко); *Старокіївська Горо, Горомоя згорьована! / Сім раз спалена, сім раз наново ти відбудована* (Л. Забапга).

Звертання до небесних тіл (астронімічні звертання) також передбачають їх персоніфікацію. Найбільше таких звертань до Землі, у багатьох поетичних творах названої матір'ю людства, а відтак наділеної позитивними характеристиками: *Доки в серці бажання не пізні, / Доки юності чиста пора, - / Подаруй мені, **Земле**, Вітчизні / І води подаруй із Дніпра. / <...> Доки весни стоять за плечима, — / Подаруй мені дівчину, **Земле!*** (М. Вінграновський). Астронімічні об'єкти, опоетизовані в ліричних творах, іноді можуть іменуватись okazіонально, у формі відапелятивних онімів, як, напр., у вірші про планету Венеру, видиму на нічному небі як зоря і названу в народі вранішньою зорею; форма звертання якнайкраще дозволяє виразити захоплення ліричного героя об'єктом: *О **Осянна**, дай-но сяйва в дар! / На банях неба — спалахи розмаїні. / <...> О **Найпалкіша**, в загравах світань / Шляху нам не освітлюй, що останній, / Надією сяйни і на чеканні / Став не тавро: число звитяг-чекань! / <...> О **Зоре**, вийти дневі накажи: / Хай кожен, хто цілунків жде Зорі, / У світло дня за нею поспішає, / Спрагненого нехай не обминає / Мета, задля якої він горів!* (Ю. Буряк); астронім у творі стає символом пробудження, активності, розвитку, руху вперед.

Вираженням найвищої оцінки твору духовної культури є його персоніфікація в ліричному творі, що виявляється й у формі звертання як способу безпосереднього висловлення ставлення ліричного героя до об'єкта:

*Чолом, **Софіє!** Над тобою - / фанфара сонця золота*
(В. Коломієць).

Значну частину ономастичних звертань становлять такі, що являють собою апелювання ліричного героя до персоніфікованих неістот, номінованих у поетичних творах відапелятивними онімами. Роль таких звертань - підкреслити вагомість тих предметів, явищ, станів, визначальних для вираження певної думки, ідеї твору. Як результат персоніфікації неістот, при таких звертаннях використовуються лексеми на означення притаманних людям ознак, властивостей. Звертання з онімізованими апелятивами можуть виражати звертання до конкретних предметів, наділених певними людськими рисами: *Я знала Вас, тиха, старесенька **Річко**. / Сосновий, дубовий, березовий **Ліс*** (О. Пахльовська). Частіше ж у віршах натрапляємо на звертання до явищ природи чи людської психіки, часових і просторових понять, філософських і морально-етичних категорій: *Стану молитву творити: / - Зжалься, **Судьбо!*** (С. Іовенко); *Ми всі твої діти, **Надіє!*** (І. Жиленко); *Свавільний **Часе!** Годі, не дурмань! / Кому й навіщо біг несамовитий?* (М. Самійленко); *Всепрощаюча **Ноче**, ти надто гуманна, / позаяк навіть*

пневі даруєш оману - / уявить себе сонцем... (Б. Олійник). Можливе звертання і до явищ духовної культури: *Неопалима мить, коли / Воскресла ти, о рідна Мово!* (М. Боровко). Як видно з вищенаведених прикладів, такі звертання характеризуються високим ступенем експресивності, вираженої не лише лексичним оточенням, а й інтонаційно.

За художньо-стилістичною роллю в тексті поетичного твору І. Ковтунова поділяє звертання на звертання-характеристики, які виконують функцію предикації (характеризації) і звертання-номінації, що виконують функції адресації і номінації, а також виділяє такі їх різновиди, як фразова номінація в поезії звертання і звертання - номінативні речення [3, 106-118].

О. Єфімов поділяє звертання в літературно-художньому тексті на 2 основні групи: 1) стилістично нейтральні та 2) оцінно-характеристичні [1, 459—463]. На нашу думку, в поетичній творчості стилістично нейтральних звертань немає взагалі, вони тут неможливі, оскільки комунікативна ситуація діалогу в поетичному тексті майже завжди умовна, стилістично й естетично змодельована. Щодо ономастичних звертань, то їх образні та оцінні характеристики залежать, на нашу думку, не стільки від лексичного значення онімів, місця звертання в реченні і под., а від емотивності словотворчих афіксів (якщо такі є), формули іменування адресата (особливо людини) і характеру співвідношення семантики поетонімів у звертанні і найближчого поетичного контексту.

Прийнятніше, на нашу думку, поділяти звертання, як І. Ковтунова, за їхніми стилістичними функціями. В ономастичних звертаннях- характеристиках ознаки адресата можуть бути закладені не в семантиці поетоніма, а в семантиці апелятивних означень при ньому: *Я повезу на Україну / Твою красу, твоє ім'я. / Тебе ж я більше не зустріну, / Чарівна Саїдо моя* (Д. Павличко); *Ваша світлість Любов, Ваша святість Кохання, / Мати Божя душі - найсвятіша не було!* (А. Таран). Звертання- характеристики можуть ґрунтуватися і на образному найменуванні адресата - у формі метафори, перифраза тощо: *Моя Пісне Пісень! Золоте пташеня мого саду* (Л. Костенко); *Привіт тобі, землі Бояне славний* [Т. Шевченко]! *Пером тобі хай буде ця гора* (Л. Забашта).

Звертання-номінації, в яких на перший план виходить функція найменування предмета мовлення, не містять у собі його характеристик - вони виражені в найближчому контексті, який, крім того, може мати й оповідний характер: *Ти, Уолте Уйтмен, океаном розторзаний вицерь!* / *Ти вже визрів, поете, співмірним по буйнім захланню, / Пульс прибою і серця гуркоче в єдинім ярмі...* (І. Драч); *До твоїх, Камчатко, небокраїв /я думками лину в дальню путь...* (І. Гончаренко); *Мовчить твій хор, спить крилас твій, Софіє, /І втратив голос великодній дзвін* (П. Дорошко).

Звертання-номінації з перевагою значення адресації майже завжди стосуються осіб, а також персоніфікованих неістот, якщо контекст містить спрямоване на них спонукання до дії або запитання. Адресованість у звертанні залежить від ступеня одухотвореності предмета мовлення й емоційного ставлення до нього мовця (ліричного героя). Таким чином, більшість антропонімічних, теонімічних і топонімічних звертань мають значення адресації: ... до сонця, **Ікаре**, ти, рабе розкривь, / отам і здобудеш останню покуту, / розпалиш, як горно, нагірний свій біль (В. Стус); Де ж тіло твоє о **Господи** / чи не украдено для нової наруги... (І. Калинець); Клеочучий **Дніпре!** В якому народі, / В якому народі народжений ти? / Немеркнучий **Дніпре!** В яким переброді / Народ переходить в майбутні світи?.. (М. Вінграновський). Цю ж функцію виконують і звертання з онімізованими апелятивами (як результат персоніфікації неістот): Ба, повнотою щастя де й коли / мене ти, **Доле**, щедро так поїла?.. (М. Самійленко).

Ми виокремлюємо ще один вид ономастичних звертань, який функціонально дуже відрізняється від звичайних і становить по суті вставлену конструкцію - вигук, яка виражає емоційне ставлення мовця до описуваного. Поетонім тут зазвичай зосереджує в собі певну енциклопедичну інформацію (іноді - навіть цілий сюжет), яка асоціативно пов'язується з текстом твору, як, напр., у творах І. Малковича: Волів би я згребти в відро коня, / себе - у пригоріцу, бо чомусь нині я / не впевнений, чи треба жити далі / у цій гризоті, в шарлатанськiм шалі, / де мій язик натягувати сміють / на лук брехні (о бідний **Єреміє!**)... (І. Малкович); Сиди, і думай, і печалься, і все питай себе: чому / і ти катуєшся: «чому» - а відповіді не даєш: / коли і хто це прищепив тобі слова, немов чуму, / і скільки б ти не вимовляв - не збудешся, не проженеш, / не вишпечеш, бо очерет в агонії (о **Мідас-цар!**) - / мовчання золотом не є, мовчання - не єдиний щит... (І. Малкович).

Таким чином, можна констатувати, що ономастичні звертання в українському поетичному мовленні II пол. XX ст. є численною і стилістичною вагомою частиною художніх засобів. Оними тут позначають здебільшого одухотворених денотатів, до яких звертається мовець (ліричний герой), висловлюючи до них своє ставлення, апеляцію або характеризуючи їх. Такі умови вжитку поетонімів у звертаннях роблять власні назви надзвичайно експресивними, особливо тоді, коли вони метафоричні або відапелятивного походження і є результатом персоніфікації неістот. Власні назви у звертаннях - це і спосіб привернути увагу читача до об'єкта апелювання, підкреслити його важливість у творі, емоційну близькість ліричному героєві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ефимов, А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. - М. : Изд-во Москов. ун-та, 1961. - 520 с.
2. Квятковский, А. П. Поэтический словарь / А. П. Квятковский. - М. : Сов. энциклопедия, 1966. - 37 с.
3. Ковтунова, И. И. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова. - М. : Наука, 1986. - 206 с.
4. Українська мова: енциклопедія / ред. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. - 2-ге вид., випр. і доп. - К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. - 821 с. : 4 арк. іл.

Хлыстун И. Ономастические обращения в украинских поэтических произведениях II пол. XX в.
В статье отражено функционирование имен собственных в составе обращений в украинских поэтических произведениях II пол. XX ст. Осуществлена классификация ономастических обращений. Проанализирована стилистическая роль разных видов ономастических обращений в поэтических текстах.

Ключевые слова: *оним, обращение, ономастическое обращение, обращение-характеристика, обращение-номинация.*

Khlystun I. Onym appellations in Ukrainian poetic works of second half of 20th c.
In the article functioning of the proper names is reflected in composition appellations in Ukrainian poetic works of second half of 20th c. Classification of onymappellations. The stylistic role of different types of onymappellations is analysed in poetic texts.

Key words: *onym, appellation, onymappellation, appellation-description, appellation- nomination.*